

понирање

Имре Кертес

ИСПОВЕСТ О ЈЕДНОМ ГРАЂАНИНУ

Белешке о Шандору Мараију

Европске диктатуре XX века створиле су нову духовну форму опстанка. Писац који је размишљао о идејама духа времена, или расправљао о њима по кафанама, клубовима, књижевним салонима, одједном је уплашен тиме што су се ове идеје срозале на разину државних идеологија, на месту партнера у расправи седи тајна полиција тоталитарне државе, и више се не води расправа него траје саслушање. На острвима слободе, која се убрзано топе, као на последњим парчадима осветљеним сунцем пре наиласка мраза, појавили су се емигрантски писци.

Емиграција се у наше доба од питања голог опстанка у животу муњевито претворила у духовно и етичко питање. Једна тоталитарна држава је и онда обележила печатом срама своје поданике ако су се суздржавали од јавног живота, ако су штитећи се безименошћу покушавали да сачувају своју интегралну човечност. Наиме, суштина тоталитарне државе је управо у томе што је тотална, зато она присиљава на непрекидно супротстављање или поистовећивање: тотално као своје преузима мишљење, на начин неочекиваних катастрофа ишчаша нас из личног опстанка и открива нам сабласне алтернативе међу којима смо принуђени да бирамо. Тако и сама личност ступа у сабласно сновиђење, и она сама се преображава у мору, упушта се у мутне снове поступака за које не би прихватила – а често је ни не осећа – личну одговорност у нормалним околностима. У динамици нацистичког то-

талитаризма жртва је постала делић добро уходане машине која је створена за сопствено уништавање; вероватно је то најекстремније, истовремено најниже искуство до којег је човек дошао током своје досадашње историје.

„Ако останем овде... И за мене ће започети тајанствена техника испирања мозга која је опаснија него уништавање свести у затворима уз помоћ хемијских и физичких средстава: присиљаваће ме да самосвесно поништим у себи протестно 'ја'. /.../ Уследиће тренутак када ће /онај кога овако узму на нишан/ бити већ не само равнодушан, самртно уморан, безнадежни неверник – доћи ће тренутак када ће већ поверовати да је све то у реду. /.../ Онда ће самом себи објаснити да се одриче своје личне слободе у интересу 'народа', у интересу 'нације' живи удобно изведеним животом нове класе. /.../ За мене је то био тренутак када сам схватио да треба да одем из Мађарске: безусловно, без погађања, без нада за повратак, али отићи одавде.”

У великом роману обрачуна, самоанализе и сећања, у делу *Койно, койно!*... Шандор Мариа записује ове редове, призивајући Будимпешту из 1948. године, и тешке месеце своје одлуке. Тачно зна шта бира. „Научио сам лекцију, и знао сам да се у Европи говори око седамдесет језика и да је деведесет пет посто ових језика индогерманског порекла. У преосталих пет посто спадао је мој матерњи, мађарски језик уралско–алтајског порекла. /.../ Овде ћу вечито остати прихваћени странац кога трпе и подносе.” Године 1947. путује у Западну Европу, обилази Цирих, Париз, Рим. Темељно разгледа, па се – још једном, последњи пут – враћа кући, „у мађарски језик” – као што пише. „Шта ме чека овде, 'на Западу', ако останем напољу? /.../ Мене, Европљанина с руба, шта је привлачило, шта је везивало овде? /.../ Можда успомена на заједничке грехове: свест да смо сви грешници, Европљани, западњаци и источњаци – јер смо овде живели и подносили, допуштали да се доспе тамо где се доспело. /.../ Грешници смо јер смо Европљани, и подносили смо да се у свести Европејца уништи 'хуманизам'. /.../ Јер је увек било насиља и милосрђа, храбрости и кукавичлука, суровости и стрпљења... Али лаж никада није била таква историјска снага као у овим годинама /између два светска рата/.”

Цитирали смо зато Мариаја, и даље ћемо га што више цитирати, како бисмо јасно видели: није доспео на Заспад као избеглица, него као европски писац који, тако да кажемо, најављује своје право на прихватање суделовања у греху у свим оним огрепшењима које су људи духа у Европи починили против духа. Необичан човек: уместо да као жртва комунистичке власти кука над сопственом судбином, он жели да испашта и да посведочи кобну кварност људског стања. Али се не задовољава оптужницом, и сам хоће да пропадне попут Жан-Баптиста Кламенса, покајничког судије, из Камијевог романа *Паг*.

Мене је увек занимала она егзистенцијална озбиљност како Мараи сопственом судбином плаћа слом. Наиме, све бројнији коментари Мараија исувише упрошћено представљају повлачење писца у емиграцију, у односу на то да значају – и значењу – ове одлуке посвете озбиљнију пажњу. Сматрају је одлуком која је сама по себи лична: Мараи је био таква личност која није волела диктатуру, није подносио да буде ограничен било у писању, било у ћутању, да буде лишен слободе кретања, да му забране путовања. Али зар су они писци који су остали овде волели све то? А опет одлуци других писаца који су такође отишли зашто не посвећујемо исто толику пажњу? Е па не зато што Мараијев одлазак далеко превазилази његову личну одлуку: његова емиграција је била демонстративни подухват, а његова јединствена трагика крије се у томе што је овај подухват – управо као демонстрација и репрезентација – пао на историјској позорници доба.

Онај Мараи о којем овде говоримо није писац романа *Свеће горе до краја*, него дела *Исјовесїи једног грађанина*, *Коїно*, *коїно!*... и *Дневника* који је водио од 1943. године. Као и есеја као што су *Лейтак о одгоју нације* (1942), *Зайагна пайрола* (1936), *Оймица Евроїе* (1947). У вези с успехом његовог романа *Свеће горе до краја* немачка критика га, можда из непромишљености, можда из необавештености, доводи у везу с Јозефом Ротом. То је у сваком случају темељна заблуда. Мараија никаква носталгија није везивала за Монархију: симболично горећи више има везе с Мановим Либеком него с Бечом. Рођен је заједно са столећем, 1900. године, у једном малом граду на северу ондашње Мађарске, у Каши (данас Кошице) која је после Првог светског рата припала Словачкој. Преци су му били насељеници Саси, његов отац, градски патриције, носио је још презиме Грошмид, био је адвокат и сенатор. И Мараи је могао рећи оно што је Паул Целан рекао за Черновиц: „То је било такво насеље где су живели људи, и књиге”.

Хоћемо, дакле, да кажемо како Мараијев друштвени легитимитет није био под знаком питања, а изгнаником га је учинило то што је власт у Мађарској постала илегална. Није био интелектуалац Јеврејин, него грађанин, а ова ситуација је била проблематична у Мађарској већ и између два светска рата. Било је то чудно, трауматизовано место изоловано од модернизације, где је двадесетих година започео антикомунистички, антилиберални, антисемитски курс, а у образовне институције је уведен *numerus clausus*. Артур Кестлер, који је почетком тридесетих година пропутовао Мађарском, овако је описује: „Послератна Мађарска је постала патуљаста држава од седам милиона становника, а велика већина њених житеља су полуписмени селјаци. Борила се са сталним економским проблемима а повремено и с дубоким кризама слично Аустрији, али за разлику од Аустрије није имала везе с већим суседним културама заснованим на заједничком је-

зику; Мађари су етнички изолат у сред Европе.” Тада су се у земљи јавили политички пророци, покрет народњачких писаца, заштитници расе, популисти трећег пута, према великом песнику Ендреу Адију: „гутачи магле”.

Једна од несрећа Мађарске јесте што је њено средње и ситно племство преспавало историјски тренутак када је требало да се преобрази у грађанство које ће извршити модернизацију. Отуда су овде касније и политичка моћ, и грађанство које располаже капиталом увек били „страно тело”, непријатељ „народа”, „јеврејски капитализам” који угњетава Мађаре и „колонизује државу”. Међутим, у крајњој линији – све до данас! – битка се води за власт, за остваривање номенклатуре, за „националну” књижевност и уметност коју ће штитити и финансирати држава а онда ће она моћи, као у лошем интернату, да просто искључи „космополите” и „национално стране” таленте. Далеко одавде, у Сан Дијегу, осамдесетпетогодишњи Мараји се још једном осврће на њих: „...1945. године су замишљали ако се построје иза комуниста у гаћама националних боја, не треба ништа друго да раде до да сачекају док комунисти не обаве прљави посао – одузму поседе, банке, јеврејска и грофовска имања – и онда ће они, трљајући руке, иступити и преузети све готово. /.../ Приврженици народњачке књижевности објавиће своја дела о трошку државе, и све ће бити национално и сељачко. Комунисти су то знали, једно време су користили националне сељаке, па су их све потрпали у врећу. /.../ Ако би се догодило да ови сељаци још једном дођу до речи у земљи, то би била једна од трагедија Мађара. Комунисти извршавају само оно што планирају десничари у широким гаћама. /.../ Комунизам је трагедија, али је истински противник увек лицемерна, грамзива десница одевена у ’национални’ костим.” (*Дневник*, 1984–1989)

Када Мараи дакле 1934. године објављује *Исповесџи једног грађанина*, већ је и у наслову дела, ако не провокативан, свакако демонстративан. Шта „исповеда” аутор у овом свом аутобиографском делу? Не некакве тричаве, загушљиве тајне. Исповеда да је рођен као грађанин, житељ града, Европејац; да ће истрајати уз грађанске идеале, да ће бринути за одговорност грађанске свести континента и његове судбине, где је ова људска врста рођена и где је стварала: за Европу; да, као што пише: „бити грађанин: значи позив”. Исповеда и друго, то да је његова свест о позиву, његово европејство без илузија. „Онај ко данас пише као да само жели да посведочи за једно доцније доба /.../ да сведочи о томе да је век у којем смо рођени некада објављивао тријумф смисла /.../ и да је веровао у отпорну снагу духа која може да заустави пожуду смрти чопора.”

Пожуда смрти чопора... Одвећ емпатично запажање 1934. године. Писац каткада запише реченице у којима више ужива само у музич-

ком таласању, мада нам у њима скицира свој усуд. Засада је један од најуспешнијих, најугледнијих писаца земље. Кришом можда попушта одважном слепилу доба, можда и он чини корак–два у покладној игри пожуде самрти, из које се потом Европа буди с горким укусом у устима који траје све до данас. Истина, у једном есеју рат назива „највећом несрећом”, али изгледа једно време ипак мисли да се ова несрећа може делимично ублажити. Можда зато не иступа из општег дискурса, из контекста који је поред свега одредила ратна улога Мађарске. Чак у поменутом есеју – *Лейпак о одгоју нације*, 1942 – бави се већ послератним задацима. „Ко се прихвата улоге у свету – пише у њему – нека се опрости од много чега што је примамљива опсена, ласкави патос националног поноса и samozаваравања. Мађари треба да испитају своје истинско место међу народима.”

Зато су многи на то зајаукали. У мађарском контексту једва да се може наћи провокативнији изазов од ових речи: национално samozаваравање или одмеравање истинског положаја земље. Ко је то покушао, повредио је табуе и вређа их све до данас; он или треба да емигрира у иностранство, као Мараи, или да се повуче у унутрашњу емиграцију, чак да пропати у затвору, као Иштван Бибо, или да ишчезне, као Бела Хамваш. Што се Шандора Мараија тиче, велику цезуру његовог живота проузроковала је нацистичка Немачка окупација Мађарске која је уследила 19. марта 1944. године. Одмеравање положаја земље и свог сопственог пак извршио је тајно 1943. године у започетим *Дневницима*. „Ко зна да каже каквим цедаљкама су оджуборили сви садржаји који су били истина? – пише у *Дневнику* 1944. године. – Током двадесет пет година – у националном, друштвеном, моралном контексту! – сви смо писали само полуреченице; друга половина реченице остајала је у перу и у нервима писаца. Онај фини духовни терор, који се није користио вешалима и воловском жилом, службеници с хералдичким прстењем само су покретом руку, севом очију дириговали током четврт века мађарским духовним концертном! Ко за то зна?...” Па потом мало ниже: „Каква ће незахвална улога бити улога свих оних који треба да поднесу рачун због кривотворења идеала Нације, Хришћанства, Домовине! Сажалевам их.” Али нема кога да сажалева; ове идеале је делом даље кривотворио комунистички социјализам, делом их згазио, и данас, десет година после промена система опет су међу нама сабласти, у својој непатвореној кривотворности.

Хтели бисмо да назначимо како је Мараијева емиграција започела већ код куће, већ за време рата када је на начин одговорног грађанина почео да размишља о излазном путу Мађарске из ратне катастрофе, о поновној изградњи душе и духа земље. Ко је то хтео? Нове окупаторе – Русе – и домаће целате интересовала је искључиво власт; бивше колаборационисте нацизма прилагођавање, колаборација с но-

вим окупаторима, или бекство с опљачканим јеврејским благом; преживеле Јевреје који су се враћали из концентрационих логора туга, један део освета, други селидба; а највећи број становника ништа, само преживљавање, заборав, тренутне бриге преживљавања, брзо прилагоджавање. Велики обрачун, без којег ништа ново не може да почне, више није могао да дође на ред: уместо прочишћавања духа убрзо започиње убитачна чистка тајне полиције. Марай запрепашћено посматра: „Моја ситуација у мађарском духовном животу данас је у мат позицији – пише 1947. године. – /.../ Лево нема шта да тражим, јер иступити из своје класе једнако је моралном самоубиству: ја само изнутра могу да критикујем ову класу, све остало би било издаја. На десно не могу да начиним ни један једини корак, јер ни дахом нисам склон да помогнем фашизам који вреба иза часније деснице с тојагом и исуканим бајонетом. Морам да останем сам, потпуно сам, са својим радом који већ за веома мало њих значи нешто, и са свим друштвеним и егзистенцијалним последицама ове ситуације.”

Знамо да је између 1917. и 1989. године велики број европских писаца био присиљен да напише сличне редове. Ипак, мало их је остало толико осамљено као Марай. На једној фотографији из 1935. године Марай се рукује с Томасом Маном који борави у Будимпешти. На тој фотографији видимо два последња европска писца који себе сматрају декларисаним грађанима и који су по својој грађанској свесној одговорности напустили своју покварену класу која је постала издајничка, нацију која је тонула у катастрофу. Али да ли је и Марай могао рећи нешто слично ономе што је Томас Ман наводно рекао: „немачка култура је тамо где сам ја”? Где је била мађарска култура? Да ли је постојала, да ли је уопште могла да постоји? „Може ли се писати без одјека? – бележи Марай у *Дневнику* од 1953. године, у Њујорку. – Затворен у један језик који као да више и није живи језик? Било је времена када су писци, усред варваризма, овако писали. Али су се ови писци нечему надали: једној новој култури која ће проговорити једног дана, с оне стране гроба, о ономе што су они писали у глувилу без одјека. Данас се томе не може надати – бар не у људски догледној перспективи.”

Ако је Марайјева емиграција била демонстративан подухват – као што је била и Манова – онда нема сумње, Марай је требало да превали радикалнији пут. Већ у роману *Койно, койно!*... написао је да је у начину живота мађарског грађанства, у његовом целокупном постојању било нечега „карикатуралног”, и да се ова карикатуралност неминуовно упила и у његову књижевну егзистенцију. Мађарско грађанство никада није умело да испуни своју модернизацијску, умерену и цивилизацијску функцију која би земљу довела бар до неке грађанске демократизације (сем ако није између 1945. и 1948. године). Отуда, мада је расправљао о васпитавању нације, Марайјев одлазак ипак није иза-

звао тихи стид нације, њено запрепашћење над непоправљивим недостатком, свест да је у његовој личности земљу напустио велики дух који васпитава нацију. Његов одлазак је срозан на личну ствар, оквалификован је као бекство и четрдесет година у Мађарској једва да је написано чак и његово име. И можда данас, када се објављује његово целокупно дело, а каткада га узносе они који су помагали да буде заборављен, чак су га можда кудили, клеветали: ни данас не виде јасно да је у судбини Шандора Марайја пропала репрезентација грађанске Мађарске која никада није уследила.

Он сам, међутим, знао је то, и то знање га је полако ослободило сваке везаности, безначајне „мађарске судбине”. Његов последњи *Дневник* из 1984–1988. године за мене је можда највећи људски и књижевни документ доба – ако се, наиме, могу сматрати књижевношћу чак и најједноставније речи којима старац пише о крајњој осамљености, о смрти супруге и сина, о лектири, о куповини револвера, па о припремама за самоубиство. Живи тада у Сан Дијегу, полуслеп, осамљен, слободан и мудар, попут старог Едипа на Колону. На рођендан често, дуго звони телефон: „Не подижем слушалицу – пише. – Има неке безобзирности у томе ако неко живи дуже него што је пристojно.” Своју оштровиду јасност погледа сачувао је до краја, не предаје се облигатним утехама, религији, самосажалењу, самоузношењу, али ни примамљивости успеха, чиме покушавају да га намаме: 1989. године је позван „кући”. „Потпуно, „безусловно” полагање оружја с њихове стране, све ће објавити, књиге, чланке, све, „животно дело”. /.../ Не дајем дозволу ни за какво тамошње издање док је тамо руска окупаторска војска.” Има 89 година и не погађа се. Мада, према мом уверењу, независно од руске војске, добро зна да он више нема куда да „оде кући”. Интересује га *ars moriendi*: „Не сме се пожуривати, али се не сме ни закаснити на 'добру смрт'.” Претпоследња белешка: „Данас ми је јако недостајала племенитост и отменост тела Л. /супруга/. Њен осмех. Глас.” Последња реченица, 15. јануара 1989: „...Време је.” И повуче ороз револвера.

Не бих волео да овако завршим. Треба да испричам још нешто што сам сазнао приликом читања Марайјевог *Дневника*, а што сам потом забележио и у свом *Галиошовом дневнику*:

„Марайјев *Дневник*, странице из 1944. године: „Трећег јула ујутру у пола десет почиње ваздушни напад који је најозбиљнији од свих досадашњих” – тога ваздушног напада се тачно сећам. Ово јутро у пола десет мени је, у гету начињеном од фабрике цигли у Будакаласу (ваљда због непрекидне глади) већ увелико изгледало као подне. Нас неколицина се попела на једно мало узвишење поред ограде, посматрали смо с релативне земљане узвишице шта се збива у даљини. Догађало се оно што је Марай описао: „Небо је одиста сада такво као ледена

плоча коју су клизаљке исписале хировитим линијама, или као огледало по којем су пијане руке дијамантом исцртале криве линије. У великој висини каткада бљесне неколико туцета сребрнокрилих, апарата величине лептира под осветљењем сунца. Авиони зује два сата... Ко сада оде у Пешту: као да улази у запаљену кућу” итд. Марай стиже у град из Леањфалуа приградском, локалном железницом: „Успут воз пролази поред будакаласке фабрике цигли. Седам хиљада Јевреја из околине Пеште чека овде, међу надстрешницама за сушење цигала, да буде депортовано. На насипу стоје војници, с машинкама.” – Не знам зашто ме и накнадно обузима нека захвална радост, готово да поскочим, што ме је видео Шандор Марай. Он је имао четрдесет четири, ја четрнаест година. Видео је дечака са жутом звездом међу надстрешницама за сушење цигле; и знао је, што овај дечак тада није знао, да ће га ускоро транспортовати у Аушвиц. Све је то – та шта друго и може писац? – записао у свој *Дневник* (а овај *Дневник* је узгред најчистији, најобухватнији и најважнији духовни отисак доба). Шта то све значи? Тешко је то одгонетнути као и необичну констелацију звезда. Ипак, одлучно осећам у томе неки дубоки, изнад свега независни смисао, мада се у општој галами ванредно тешко разазнаје, али је зато постојећи и неизбрисив радио талас у етеру.”

Превео с мађарског САВА БАБИЋ